

भारोपेली भाषा परिवारमा स्वर ध्वनि परिवर्तन

महेन्द्र भण्डारी

उपप्राध्यापक : नेपाली विभाग

नेसंवि, जनता विद्यापीठ, बिजौरी, दाङ, नेपाल

Email: hamroastro@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44855>

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत लेखमा भारोपेली भाषा परिवारमा स्वर ध्वनिको परिवर्तन कसरी भएको छ भन्ने विषयमा स्पष्ट पारिएको छ। भारतीय तथा युरोपेली महाद्वीपमा बोलिने भाषा भारोपेली भाषा हो र यसका शतम् र केन्तुम् गरी दुई वर्ग रहेका छन्। यी भाषाहरूको मूल एउटै भाषा रहेको थियो र समयक्रममा भाषिक परिवर्तन भई अन्य विभिन्न भाषाहरूको निर्माण भए। भारोपेली भाषा परिवारको सबैभन्दा प्राचीन र समृद्ध भाषा पनि हो। यस भाषामा ईसापूर्व ६००० देखिका वाङ्मयहरू रहेका छन्। यस भाषाबाट अन्य विभिन्न भाषाहरूमा ध्वनि परिवर्तन भएका छन् यसै क्रममा भारोपेली भाषाका अन्य भाषामा पनि यस भाषाका स्वर ध्वनिहरूको परिवर्तन भएर गएका छन्। स्वर ध्वनि परिवर्तनको सिद्धान्तलाई मुख्य पर्याधार मानेर मुख्य समस्याको समाधान खोजिएको प्रस्तुत लेखमा ध्वनि परिवर्तन हुने क्रममा सबैभन्दा कम 'औ' ध्वनि परिवर्तन भएको छ भने अन्य ध्वनिहरू धेरै रूपमा परिवर्तन भएका छन्। यसरी संस्कृत भाषाबाट सबैभन्दा निकटको शतम् वर्गमा कम मात्रामा र केही टाढा रहेको केन्तुम् वर्गका भाषामा अधिक रूपमा ध्वनि परिवर्तन भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी

ध्वनि-परिवर्तन, भारोपेली, शतम्-वर्ग, केन्तुम्-वर्ग, स्वर-ध्वनि

विषय परिचय

संसारका विभिन्न भाषा परिवारमध्ये भारतीय तथा युरोपेली उपमहाद्वीपका सर्वाधिक जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। भाषाको विकासका क्रममा शाखा-सन्तति भाषाहरू बनेका हुन्छन्। यसरी एउटा मातृभाषाबाट अरू सन्तति भाषाहरूको विकास हुने क्रममा भाषा-परिवार निर्माण हुन्छ। यसैक्रममा मूलतः भारतीय उपमहाद्वीप र युरोपका विभिन्न भागमा बोलिने हुँदा भौगोलिक सामीप्य र पारिवारिक तथा ध्वनिगत सामीप्यका आधारमा केही समान गुण भएका भाषाहरूलाई एउटै परिवारको भाषा मानिएको छ (गौतम, २०७०, पृ. ६)। भारोपेली परिवारका भाषाहरूलाई शतम् वर्ग र केन्तुम् वर्ग गरी दुईवटा भाषा परिवार छुट्याएको छ (बन्धु, २०५२, पृ. ६)। यस भाषा-परिवारको क्षेत्र विशाल रहेको छ। यस परिवारका भाषाहरू नेपाल, भारत, पाकिस्तान, इरान, आर्मेनियालगायत सम्पूर्ण युरोपसम्म फैलिएका छन्। अमेरिका अष्ट्रेलिया र केही अरू देशहरूमा पनि यस परिवारका भाषाभाषीहरू रहेका छन् (बन्धु, २०५२, पृ. ५)। त्यसैले भारोपेली भाषापरिवारलाई एउटा समृद्धशाली भाषा परिवार मानिन्छ।

भारोपेली परिवारको भाषा मध्ये एउटा समृद्धशाली भाषा संस्कृत रहेको छ। संस्कृत भाषाको उत्पत्ति कुन समयमा भएको हो भन्ने कुरामा यकिन नभएपनि यसबारेमा दैवी धारणा तथा भाषा शास्त्रीय धारणा गरी दुईवटा धारणा प्रचलित रहेका छन्। संस्कृत प्राचीन भाषाहरू मध्येको एउटा भाषा भएकाले

यसलाई देवभाषा पनि भनिएको छ (शर्मा, २०६३, पृ.१)। भाषाबाट नेपाली, हिन्दी लगायतका शब्दहरूको विकास हुँदा विभिन्न प्रक्रियाहरू प्रयोग भएका छन्। प्रस्तुत लेखमा संस्कृत भाषाका शब्दहरू भारोपेली परिवारका शतम् र केन्तुम् वर्गका अन्य भाषाहरूमा परिवर्तन भएर जाँदा स्वर ध्वनिमा भएको परिवर्तनको विषयमा अध्ययन गरिएको छ। यसक्रममा संस्कृत भाषाका शब्दहरू शतम् वर्गका अभेस्ता, युरोपेली र इरानेली तथा केन्तुम् वर्गका ग्रिक, ल्याटिन र हिट्टेली भाषामा जाँदा स्वर ध्वनिमा कस्ता परिवर्तन भए भन्ने विषयको अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित छ। यसमा शोधविषयसँग सम्बन्धित तथ्य लेख, पुस्तक, शब्दकोश आदिबाट सङ्कलन गरी तिनको व्याख्या/विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। लेखमा भारोपेली भाषा परिवारमा स्वर ध्वनि परिवर्तनसम्बन्धी अध्ययन गर्नका लागि भारोपेली भाषा परिवारका शतम् र केन्तुम् वर्गभित्र अनेक भाषाहरू भएपनि प्रस्तुत अध्ययनका लागि दुवै वर्गबाट प्रतिनिधित्व तथा प्राचीन महत्त्वका आधारमा तीन तीनवटा भाषाको मात्र छनोट गरिएको छ। त्यसक्रममा शतम् वर्गका अभेस्ता, इरानेली र युरोपेली तथा केन्तुम् वर्गका ग्रिक, ल्याटिन र हिट्टेली भाषालाई सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिद्वारा छनोट गरिएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका पुस्तक, पत्रिका, शब्दकोश र लेखजस्ता सामग्रीबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। लेखमा ध्वनि परिवर्तनको विषयमा चर्चा गर्नका लागि मूलतः निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने उदाहरणहरू दिई तिनमा लागेका नियमहरू पहिल्याउने क्रममा आगमनात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा केन्द्रमा संस्कृत भाषाका शब्दहरू प्रस्तुत गरी त्यसका परिधिमा अन्य भाषाका शब्दहरू प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसबाट शतम् र केन्तुम् वर्गका भाषामा भाषिक परिवर्तन हुँदा कुन ध्वनि कुन ध्वनिमा परिवर्तन भयो भनी तुलनात्मक पद्धतिद्वारा तथ्याङ्क प्रस्तुत गरी स्वर-ध्वनिको परिवर्तनको अवस्था पहिचान गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

भाषा परिवर्तनशील हुन्छ। भाषा समय परिस्थिति वा वातावरण वक्ता तथा प्रयोगकर्ताका आधारमा परिवर्तन हुँदै जान्छ। प्राचीन कालदेखि हालसम्म आइपुग्दा विभिन्न समयमा अनेकपल्ट भाषामा परिवर्तन देखा परिसकेका छन्। यसरी भाषा परिवर्तन भएर जाने नियमलाई भाषाको परिवर्तनशीलताको सिद्धान्त भनिन्छ (तिवारी, सन् १९८२, पृ. ११०)। विशेष गरेर मातृभाषाबाट पुत्री भाषा वा एउटा भाषाको सम्पर्कबाट अर्को भाषामा आउँदा भाषा परिवर्तन हुन्छ। यसरी भाषिक परिवर्तन हुँदा ध्वनिको मात्र नभई अर्थका तहमा पनि परिवर्तन हुन्छ। भाषाका वस्तु तहबाट हुने परिवर्तन संरचनात्मक परिवर्तन हो। भाषाका वस्तु-तहको प्रतिनिधित्व ध्वनि र वर्णले गर्दछ भने अन्य पक्षको भूमिका केही कम हुन्छ (तिवारी, सन् १९८२, पृ. १४०)। भाषा परिवर्तनका एकमात्र सिद्धान्त नभई अनेक सिद्धान्तहरू रहेका छन्। ती मध्ये आन्तरिक परिवर्तन र बाह्य परिवर्तन सिद्धान्त मुख्य रहेका छन्। एउटा मूल भाषाबाट विकसित वा परिवर्तित अन्य भाषामा पनि परिवर्तनको श्रृङ्खला लामो समयसम्म चलिरहन्छ। यसरी भाषिक परिवर्तनको आन्तरिक कारणमा उच्चारणसम्बन्धी परिवर्तन पनि एक रहेको छ (तिवारी, सन् १९८२, पृ. १४३)। यसअन्तर्गतको स्वर-ध्वनि परिवर्तन पनि एक हो। भाषाको उच्चारण गर्दा सामान्यतया वर्ण-विकार भई एक भाषाबाट अर्को भाषामा स्वरध्वनिहरूको परिवर्तन हुन पुग्छ। ध्वनि परिवर्तन हुने क्रममा भाषाका स्वर र व्यञ्जन दुवै ध्वनि परिवर्तन हुन्छन्। ध्वनि परिवर्तन हुँदा एक भाषाका ध्वनि अर्को भाषामा

जान्छन् र तिनले दोस्रो भाषामा रहेका स्वर-ध्वनिलाई पनि परिवर्तन गर्दछन् । भाषामा स्वर परिवर्तन हुँदा आदि स्वरलोप, मध्यस्वर लोप, अन्त्य स्वरलोप, गुण, वृद्धि, आदेश, आगम जस्ता प्रक्रियाहरू प्रयुक्त हुन्छन् (शास्त्री, सन् १९४०, पृ. १४०) । यसरी हुने ध्वनि परिवर्तनलाई ध्वनि विकार पनि भनिन्छ (शास्त्री, सन् १९४०, पृ. १७६) । भाषा परिवर्तन हुने क्रममा स्वर ध्वनि स्वर ध्वनिमा र स्वर ध्वनि व्यञ्जन-ध्वनिमा पनि परिवर्तन हुन्छन् । प्रस्तुत लेखमा संस्कृत भाषाका स्वर-ध्वनि शतम् र केन्तुम् वर्गका भाषामा कस्ता ध्वनिमा परिवर्तन भएका छन् भन्ने पक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

व्याख्या तथा विश्लेषण

प्राप्त तथ्यको व्याख्या तथा विश्लेषण निम्नलिखित उपशीर्षकमा गरिएको छ :

शतम् वर्गका भाषा

सय सङ्ख्या जनाउने शब्दमा 'स/श' आउने भाषाहरू शतम् वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । यस वर्गअन्तर्गत वाल्टेली, स्लाभेली, अल्बानियाली, आर्मेनियाली, भारतेली, इरानेली आदि भाषाहरू पर्दछन् (बन्धु, २०५२, पृ. ६)। प्रस्तुत लेखमा भने शतम् वर्गका संस्कृत, अभेस्ता, युरोपेली र इरानी भाषाको परिचय यसप्रकार दिइएको छ :

संस्कृत भाषा

संस्कृत भाषा भारोपेली परिवारको शतम् वर्गको प्रमुख भाषा हो । यो भाषा भारोपेली भाषा परिवार मध्येको सबैभन्दा पुरानो र समृद्धशाली भाषा मानिन्छ (मिश्र, सन् १९९१, पृ. २०) । यस भाषालाई आर्य भाषा, हिन्द आर्यभाषा पनि भनिन्छ । यस भाषाको प्रयोग कहिलेदेखि हुन थाल्यो भन्ने प्रमाणहरू फेला नपरेकाले यसलाई देव भाषा मानिएको पाइन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. १) । यस भाषाको सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेद रहेको छ । यस ग्रन्थलाई हालसम्मको सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ मानिन्छ । भाषिक स्वरूपका आधारमा हेर्दा ऋग्वेदको रचना ई.पू. ६००० तिरै भएको र संस्कृत भाषाको अस्तित्व त्यसभन्दा अगाडिदेखि रहेको थियो (दास, सन् २०२०, पृ. २) । यो भाषा भारोपेली परिवारका ग्रीक, ल्याटिन भाषाभन्दा पनि सुसंस्कृत र प्राचीन रहेको पाइन्छ (जोन्स, सन् १७८६ पृ. । त्यसैले भारोपेली भाषा परिवारका इरानी, अभेस्ता, ग्रीक, ल्याटिन, जस्ता प्राचीन भाषाहरूमा पनि संस्कृत भाषाको प्रभाव रहेको पाइन्छ । संस्कृत बाहेकका अन्य भाषाको निर्माणमा संस्कृत भाषाको कुनै न कुनै रूपमा योगदान रहेको पाइन्छ । यस भाषामा अरू भाषामा भन्दा समृद्ध व्याकरण तथा साहित्य लेखन परम्परा रहेको छ । यस भाषाका वैदिक तथा लौकिक गरी दुई मुख्य कालखण्ड रहेका छन् । यस भाषाको वैदिक कालमा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ गरी तेह्रवटा स्वर वर्ण रहेको पाइन्छ भने लौकिक कालमा आइपुग्दा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ एघारवटा स्वर वर्ण रहेको पाइन्छ (पाण्डेय, सन् १९७२, पृ.१) । पछिल्लो समयमा लौकिक संस्कृत कालपछि प्राकृत भाषाहरूको जन्म भएको पाइन्छ । सामान्यतया प्राकृत भाषाको विकास ई.पू. ५०० देखि ईसाको १०००सम्म भएको पाइन्छ (बन्धु, २०५२, पृ. ३०)। प्राकृत भाषापछि नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली, सिन्धी, मराठी, पञ्जाबी जस्ता कैयौँ भाषाहरूको पनि उत्पत्ति भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषा भारोपेली परिवारको सबैभन्दा पुरानो भाषा भएका कारणले अन्य भाषामा पनि यस भाषाका ध्वनिहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । भाषिक उत्पत्तिको इतिहासमा संस्कृत भाषा भारोपेली परिवारका अन्य भाषा परिवार मध्ये पनि सबैभन्दा पहिला उत्पत्ति भएको र त्यसपछि अरू भाषाहरूको उत्पत्ति भएकाले भारोपेली परिवारका अन्य भाषाहरूमा संस्कृत भाषाको प्रभाव परेको छ भन्न सकिन्छ ।

अभेस्ता

अभेस्ता भाषा भारोपेली भाषा परिवारको पुरानो भाषा हो । पारसी धर्मका धार्मिक ग्रन्थहरू यस भाषामा लेखिएका छन् । यस भाषामा गाथा, सूक्त तथा पूजाअर्चनाका सूक्तिहरू लेखिएका थिए । यस्ता धार्मिक ग्रन्थहरूमा मिश्रा तथा अनाहिता नामका देवताको जुहार गरिएको पाइन्छ (मिश्र, सन् १९९१, पृ. १३) । यस भाषाका पनि प्राचीन अभेस्ता र आधुनिक अभेस्ता गरी दुई रूप देखिएका छन् । प्राचीन अभेस्ता भाषाको स्वरूप र संस्कृतको ऋग्वेदको भाषाको स्वरूप वाक्य संरचनाको ढाँचाहरू लगभग उही प्रकृतिको रहेको पाइन्छ । यस भाषामा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, य अ वर्णहरू रहेको पाइन्छ (टुकर, सन् २००९, पृ.१०६)। यस भाषाका स्वर तथा व्यञ्जनवर्णहरूको संरचना उच्चारण र संस्कृत भाषाका वर्णहरूको उच्चारण र संरचनाबीच समानता रहेको पाइन्छ । भाषामा रहेका शब्द र संस्कृत भाषामा रहेका शब्दहरूमा पनि समानता पाइन्छ । विशेष गरेर अभेस्ता भाषा र संस्कृत भाषामा निकै नै समानता पाइन्छ (गौतम, २०४९, पृ. २७) । संस्कृतको प्राचीन वैदिक भाषा र प्राचीन अभेस्ता भाषा बीच कतिपय गुरुवा स्वरूपहरू मिल्दोजुल्दो भएकाले प्राचीन वैदिक कालमै यी भाषाका वक्ताहरू नजिकिएका थिए भन्न सकिन्छ । यसको अर्थ वैदिक संस्कृत भाषाबाट अभेस्ता भाषाको विकास भएको हो भन्ने पनि हो ।

इन्डो-युरोपेली भाषा

युरोप महाद्वीपको आसपासमा बोलिने भाषा इन्डो युरोपेली भाषा हो । पहिला युरोपेली महाद्वीपमा अन्य भाषाहरू जन्मनुभन्दा पहिला इन्डो युरोपेली भाषा कामकाजको भाषाका रूपमा रहेको थियो । सत्रौँ तथा अठारौँ शताब्दीसम्म अस्तित्वमा रहेको यस भाषामा अनेक धार्मिक ग्रन्थहरू रचिएका थिए । आधुनिक कालका अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, पोर्तुगाली, रुसी, डेनिस, डच र स्पेनिस भाषाहरू यही इन्डो-युरोपेली भाषाबाट विकसित भएको मानिन्छन् (कोलिड, सन् २००९, पृ. ५३०)। त्यसपछि यस भाषाबाट लगभग ४४५ जति भाषाहरू विकसित भएको मानिन्छ (कोलिड, सन् २००९, पृ. ५३२)। यस भाषाबाट विकसित आधुनिक कालका सबैजसो भाषाहरूबाट पुनर्निर्माण गरी इन्डो युरोपेली युरोपेली भाषाको प्राग-ऐतिहासिक स्वरूप निर्माण गरिएको थियो । सर विलियम जोन्सनका अनुसार संस्कृत ग्रीक र ल्याटिन भाषाबीच पारिवारिक सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ । किनभने ती भाषाका बीचमा पनि भाषिक गुणहरू समान रहेका पाइन्छन् । त्यसैले ती भाषाहरू एउटै परिवारका हुन् भन्ने आधार बलियो रहेको छ (कोलिड, सन् २००९, पृ. ५३३) । पुरानो इन्डो-युरोपेली भाषा र वैदिक भाषाका बीचमा सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

इरानेली भाषा

इरानेली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको एक महत्त्वपूर्ण भाषा हो । ईसापूर्व ३२३ देखि ईसाको ९७० सम्म जनव्यवहारमा प्रयोग भएको यस भाषामा पारसी धर्मग्रन्थ अवेस्ताको रचना भएको पाइन्छ । अवेस्ता र संस्कृत भाषाको ऋग्वेदको रचना संरचनाबीच समानता रहेको पाइन्छ (मिश्र, सन् १९९१, पृ. ९)। यस भाषाका पूर्वी र पश्चिमी इरानी गरी दुई धार रहेको पाइन्छ (तिवारी, सन् १९८२, पृ. १६१) । समय अन्तरालसँगै पूर्वी इरानीबाट मोदिअन, अम्बेस्ट आदि भाषाको विकास भएको पाइन्छ भने पश्चिमी इरानी भाषाबाट रोमानी, कुर्दिस, ककेसन, सारिकोली, आसामी, सिंहाली आदि भाषाहरू विकसित भएको पाइन्छ (गोन्डा, सन् १९७१, पृ. ८७)। यस भाषाको प्राचीन स्वरूप र संस्कृत भाषाका बीच संरचनागत सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यसो भन्नु इरानेली भाषा पनि एउटा व्यापक परिवारको ठूलो भाषा हो भन्ने पुष्टि हुनु हो । त्यसैले कतिपय विद्वानहरूले इरानेली भाषालाई आर्य-इरानेली भाषा भनेको पनि पाइन्छ (गोन्डा, सन् १९७१, पृ. ८६)। भाषाको विकास तीन चरणमा भएको पाइन्छ । यसमध्येको प्राचीन इरानेली भाषा र

संस्कृत भाषाबीचको सम्बन्ध कतै न कतै रहेको छ भन्ने पुष्टि हुन्छ (मिश्र, सन् १९९१, पृ. ४) । ईसापूर्व ६०० पछि आर्य र इरानी दुई धार्मिक सम्प्रदाय भए र भाषा पनि सोहीअनुरूप परिवर्तन भयो । यसक्रममा आर्यहरूको धर्मग्रन्थ ऋग्वेदको रचना भयो भने इरानीहरूको धर्मग्रन्थ जरथुस्तको रचना भयो । विशेष गरेर इरानका आर्यहरूले जरथुस्त धर्म स्वीकार गरेपछि उनीहरूको र प्राचीन आर्यहरूबीच मतभेद बढ्दै गयो (बन्धु, २०५२, पृ. १२) । यस आधारमा पनि इरानेली र संस्कृत भाषाबीचमा ध्वनि तथा शब्दगत समानता रहेको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

केन्तुम् वर्गका भाषा

सय सङ्ख्या जनाउने शब्दमा 'क/ह' आउने भाषाहरू केन्तुम् वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । यस वर्गमा केल्टेली, जर्मनेली, इटालेली, ग्रीक, तोखारेली र हिट्टेली जस्ता भाषाहरू पर्छन् (बन्धु, २०५२, पृ. ६) । प्रस्तुत लेखमा भने नमुना छनोटमा परेका ग्रीक, ल्याटिन र हिट्टेली भाषाको भाषाको परिचय यसप्रकार दिइएको छ :

ग्रीक

ग्रीक भाषा भारोपेली भाषा परिवारको पुरानो भाषा मध्येको भाषा हो । प्राचीनकालमा ग्रीस र इटालीको आसपासमा बोलिले यस भाषाका वक्ताहरू हेलेनिकहरू थिए (मिश्र, सन् १९९१, पृ. ५) । ईसाको १४ औं शताब्दीभन्दा अगाडिसम्म अस्तित्वमा रहेको यस भाषामा ईसापूर्व ८०० तिर होमरले इलियाड र ओडिसी जस्ता महाकाव्यको रचना गरेका थिए (मिश्र, सन् १९९१, पृ. ६) । ग्रीक भाषा र संस्कृत भाषाका ध्वन्यात्मक संरचना तथा सामाजिक संरचना र व्याकरण ढाँचामा पनि समानता रहेको पाइन्छ । यस भाषामा अ, इ, उ, ए, ओ जस्ता ह्रस्व स्वर वर्णहरू रहेका छन् भने आ, ई, ऊ, ए, ओ जस्ता दीर्घ स्वरहरू पनि रहेका छन् । त्यस्तै यस भाषामा ई र ओ ध्वनिका अति दीर्घ पनि रहेका छन् (तेफ्लर, सन् २००९, पृ. ४६१) । त्यस्तै कतिपय अवस्थामा अज्, ओज्, अक् र एक् जस्ता द्वित्व स्वरहरू पनि प्रयोग हुने गरेका पाइन्छन् । ती द्वित्व स्वरहरू व्यजनान्त स्वरका रूपमा प्रयोग गरिन्छ (तेफ्लर, सन् २००९, पृ. ४६२) । ती कतिपय स्वरहरू पछिल्लो समयमा थपिएका हुन् भन्ने पनि पाइन्छ । यस भाषाका डेरिक, एट्रिक, एओलिक र आयोनिक जस्ता चारवटा भाषाहरू रहेका छन् (गौतम, २०४९, पृ. २३) ।

ल्याटिन

ल्याटिन भाषामा भारोपेली भाषा परिवारको पुरानो भाषा मध्येको भाषा हो । यो भाषा प्राचीन रोम राज्यको राजभाषा र रोमन धर्मको भाषाका रूपमा रहेको थियो (पावेल, सन् २००९, पृ. ६४०) । रोमन क्याथोलिक चर्चको धर्म भाषाका रूपमा रहेको ल्याटिन भाषाबाट फ्रान्सेली, इटालेली, स्पेनिस, रोमानियाली र पोर्तुगाली भाषाको जन्म भएको पाइन्छ । यो भाषा ईसापूर्व ५००को आसपासदेखि जनव्यवहारमा प्रचलित रहेको थियो । रोमन लिपिमा लेखिने यस भाषाबाट विकसित भाषाहरू पश्चिम र मध्य युरोपमा फैलिएका छन् । प्राचीन ल्याटिन भाषामा आ, इ, उ, ए, ओ जस्ता पाँचवटा स्वर वर्णहरू भएका छन् भने आए, आउ, एउ, ओउ जस्ता चारवटा द्वित्व स्वर वर्णहरू पनि रहेका छन् (पावेल, सन् २००९, पृ. ६४१) । यस भाषाको अस्तित्व ईसापूर्व ५०० देखि ईसाको १५ औं शताब्दीसम्म रहेको पाइन्छ । यस भाषाका इ ह्रस्व र दीर्घ दुवै रूपमा भएको पाइन्छ भने ए र उ स्वरका रूपमा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ (पावेल, सन् २००९, पृ. ६४२) । ल्याटिन भाषा र संस्कृत भाषाबीच समानता पाइन्छ । यस भाषाका कतिपय शब्द तथा ध्वनिहरू पनि संस्कृत भाषाबाटै गएको वा प्रभावित भएको पाइन्छ ।

हिट्टेली

हिट्टेली भाषामा भारोपेली भाषा परिवारको पुरानो भाषा मध्येको भाषा हो । हालको तुर्कमिनिस्तानको

आसपासमा बोलिने हिट्टेली भाषा प्राचीनकालमा त्यसक्षेत्रको हिट्ट राज्यको राष्ट्र भाषाका रूपमा रहेको विद्वानहरूको तर्क छ (गौतम, २०४९, पृ. २४) । यस भाषाको प्रयोग ईसापूर्व १७०० देखि ईसापूर्व १३००सम्म प्रयोग गरिने गरेको थियो (मिश्र, सन् १९९१, पृ. ६) र पछिल्लो समयमा यस भाषामा तीव्र रूपमा परिवर्तनका श्रृङ्खला देखिन थाले र अन्तमा यो भाषा वाङ्मय वा अभिलेखका रूपमा मात्र सिमित रहन पुग्यो (अल्वाइन, सन् २००८, ५०२) । यस भाषामा अ, आ, इ, उ, ऊ र ओ जस्ता स्वर वर्णहरू रहेका छन् (अल्वाइन, सन् २००८, २२)। यस भाषामा अ र ए स्वरहरू द्वित्व रूपमा प्रयोग भएको पनि पाइन्छ । त्यस्तै ए, एअ, य्अ, य्आ जस्ता वैकल्पिक स्वर वर्णहरू पनि रहेको पाइन्छ (होफिनर, मेल्वर्ड र सिराइग, सन् १९९७, पृ. ३८) । भाषासँग संस्कृत भाषाको व्याकरण व्यवस्थासँग मिल्ने संरचना रहेको पाइन्छ । त्यस्तै कतिपय स्वर तथा व्यञ्जनवर्णहरूको बनोट संरचना पनि मिल्ने किसिमको पाइन्छ ।

भारोपेली भाषामा अ ध्वनि परिवर्तन

अ ध्वनि सबै भारोपेली भाषाको साझा स्वरका रूपमा रहेको छ । वैदिक संस्कृतमा सुरुमा अ ध्वनि उत्पत्ति भएपछि अन्य भाषामा पनि त्यो स्थान्तरण भएको देखिन्छ । अ ध्वनिलाई वैदिक संस्कृतको ध्वनि मान्ने कि नमान्ने भन्ने धारणा पनि पाइन्छ । चूडामणि बन्धुका अनुसार वैदिक अ को उत्पत्ति भारोपेली अ, ए, ओबाट भयो (बन्धु, २०५२, २१) यो अवधारणा पनि पुनर्निर्मित अवधारणामा आधारित रहेकोले भारोपेली अ, ए, ओबाट वैदिक अ को उत्पत्ति भएको ठान्नु न्यायपूर्ण ठान्न सकिन्छ (मिश्र, सन् १९९१, ९) । तर भाषिक परिवर्तनको अवस्था हेर्दा भने वैदिक संस्कृतको अ ध्वनि भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा अ, आ, उ, ए मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यसलाई उदाहरणबाट थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ

तालिका १

भारोपेली भाषामा अ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	सतेम्		कातोम्	ग्रिक
युरो.	शभोम्	शतम्	केत्	ल्या.
इरा.	शतम्		हुन्ड	हिट्टे.
अभे.	नभस्		एननेआ	ग्रिक
युरो.	नेवन	नभः	नोभेम्	ल्या.
इरा.	नव		निउन्	हिट्टे.
अभे.	जातो		फाटोस्	ग्रिक
युरो.	घतोस्	घटः	फाटो	ल्या.
इरा.	घटस्		फाउतुन्	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	अ		आ/ए	ग्रिक
युरो.	अ/ए	अ	आ/ए/ओ	ल्या.
इरा.	अ		आ/इ/ए/ओ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणमा संस्कृत भाषाको अ ध्वनि भारोपेली परिवारको शतम् वर्गको अभेस्तामा अ मा परिवर्तन भएको छ भने युरोपेलीमा अ र एमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । त्यस्तै इरानेलीमा भने अ नै

रहेको पाइन्छ । त्यस्तै संस्कृत भाषाको अ ध्वनि केन्तुम् वर्गको ग्रिक भाषामा आ र ए मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने ल्याटिनमा आ, ए र ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने हिट्टेले भाषामा आ, इ, ए र ओमा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

आ ध्वनि परिवर्तन

भारोपेली भाषा परिवारका सबै भाषामा आ ध्वनिको साझा ध्वनिका रूपमा रहेको छ । ती भाषामा आ ध्वनिले दीर्घ र निम्न स्वरका रूपमा रहेर काम गर्ने गरेको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा शब्दहरू स्थानान्तरित हुँदा आ ध्वनि अ, आ, ए, ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसलाई निम्नलिखित उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका २

भारोपेली भाषामा आ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	मातेर		मेतेर	ग्रिक
युरो.	मातेर	माता	मोतर	ल्या.
इरा.	माता		मेतेर	हिट्टे.
अभे.	एस्ते		ओफ्तो	ग्रिक
युरो.	ओक्तो	आस्ता	ओस्तो	ल्या.
इरा.	आस्ता		आख्तो	हिट्टे.
अभे.	पिता		पत्तेर	ग्रिक
युरो.	पतेर	पिता	पातेर	ल्या.
इरा.	पिता		फादर	हिट्टे.
अभे.	धुतर		ढगटेर	ग्रिक
युरो.	धुगेटेर	दुहिता	ढटेर	ल्या.
इरा.	धुइधिता		ढटेर	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	अ/अर,आ/एर		ए/एर	ग्रिक
युरो.	आ/ए,ओ,एर		ए/एर,ओ/ओर	ल्या.
इरा.	आ	आ	आ/आर, ए/एर	हिट्टे.

माथिको उदाहरणमा हेर्दा संस्कृत भाषाको आ ध्वनि शतम् वर्गकै अन्य भाषामा अ, आ, ए, ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । माथिको उदाहरणमा संस्कृत भाषाको आ ध्वनि अभेस्तामा अ/आ, ए/अरमा र युरोपेलीमा अ/अर, ए/एर मा परिवर्तन भएको देखिन्छ । यसैगरी इरानेलीमा भने आ जस्ताको त्यस्तै रहेको पाइन्छ । यसैगरी केन्तुम् वर्गका भाषा संस्कृत भाषाको आ ध्वनि परिवर्तन हुँदा अ/अर, आ, ए/एर, ओ/ओर मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने ग्रिक र ल्याटिन भाषामा ए/एर, ओ/ओर मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । हिट्टेले भने अर, ए/एर, ओ/ओर मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषाको आ ध्वनि शतम् वा केन्तुम् वर्गका भाषा परिवर्तन हुनेक्रममा शब्दादिमा रहेका आ ध्वनि आ, ए, ओ मा परिवर्तन भएका छन् भने शब्दान्तमा रहेका आ ध्वनि चाहिँ अर, एर र ओर मा व्यञ्जनसहित भएर परिवर्तन भएका छन् ।

इ ध्वनि परिवर्तन

भारोपेली भाषा परिवारका सबै भाषामा इ ध्वनि साभ्ना ध्वनिका रूपमा रहेको छ । ती सबै जसो भाषामा इ ह्रस्व र दीर्घ दुवै रूपमा रहेको छ । वैदिक संस्कृतमा भने इ ध्वनि प्लूत भएको पनि पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट इ ध्वनि भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा परिवर्तन हुँदा ई, उ, ए, ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसलाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका ३

भारोपेली भाषामा इ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	अस्ति		एस्ति	ग्रिक
युरो.	एस्ति	अस्ति	एन्ही	ल्या.
इरा.	अस्ति		एस्त्सी	हिट्टे.
अभे.	हिस्तामि		हिस्तामि	ग्रिक
युरो.	स्थिष्ठामि	तिष्ठामि	सिस्तो	ल्या.
इरा.	स्थिष्ठामि		तितामि	हिट्टे.
अभे.	जिभ्य		विओस्	ग्रिक
युरो.	जिवोस्	जीभः	भिभुस्	ल्या.
इरा.	जिवस्		मिउस्	हिट्टे.
अभे.	वरेन्ति		फेरोउस्	ग्रिक
युरो.	भेरोन्ति	भ्रान्तिः	फारतोस्	ल्या.
इरा.	भ्रान्ति		फारतुस्	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	इ		इ,ओ	ग्रिक
युरो.	इ	आ	इ,उ,ओ	ल्या.
इरा.	इ		इ,ई,उ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणबाट हेर्दा संस्कृत भाषाबाट भारोपेली परिवारमा ध्वनि परिवर्तन हुँदा इ ध्वनि इ, उ, ए र ओ मा परिवर्तन भएको देखिन्छ । यसक्रममा संस्कृतबाट शतम् वर्गका भाषामा भने खासै परिवर्तन भएको पाइँदैन तर केन्तुम् वर्गका भाषामा भने इ ध्वनि अन्य विभिन्न रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसक्रममा ग्रिकमा इ ध्वनि इ र उ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै ल्याटिनमा इ, उ र ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै हिट्टेलीमा इ/ई र उ मा परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

उ ध्वनि परिवर्तन

भारोपेली भाषा परिवारमा उ ध्वनि सबै भाषाको साभ्ना ध्वनिका रूपमा रहेको छ । यस ध्वनिको ह्रस्व र दीर्घ रूप रहेका छन् । संस्कृत भाषाको उ ध्वनिको दीर्घरूप ऊ र प्लूत रूप ऊः देखिन्छ । संस्कृत भाषाको उ ध्वनि भारोपेलीका अन्य भाषामा परिवर्तन हुँदा उ ध्वनिमा यथावत रहेका छन् केही स्वर आ

र ए मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसलाई उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका ४

भारोपेली भाषामा उ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	धुमोस्		थुमोस्	ग्रिक
युरो.	धुमोस्	धुम	फुमुस्	ल्या.
इरा.	धुमस्		धुमुस्	हिट्टे.
अभे.	मुसिस्		माउस्	ग्रिक
युरो.	माउस	मुसिका	मेउस्	ल्या.
इरा.	मुसिका		मुउस्	हिट्टे.
अभे.	स्नु	जानु	गोनु	ग्रिक
युरो.	कोनु		गेनु	ल्या.
इरा.	भ्भानु		गेनु	हिट्टे.
अभे.	बरातु		ब्रादु	ग्रिक
युरो.	भेरेतु	भ्रातु	बरातुम्	ल्या.
इरा.	भ्रातु		रातु	हिट्टे.
अभे.	रुधस्		इरुथोस्	ग्रिक
युरो.	रुधोस्	रुधिर	रुवेर	ल्या.
इरा.	रुधस्		रुधू	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	उ		आ,उ	ग्रिक
युरो.	उ		उ,ए	ल्या.
इरा.	उ		उ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणबाट हेर्दा संस्कृत भाषाको उ ध्वनि भारोपेली परिवारको संस्कृतबाहेक भाषामा उ, ए, आ का रूपमा परिवर्तन भएका छन् । यसक्रममा संस्कृत भाषाको उ ध्वनि शतम् वर्गको अभेस्ता, युरोपेली र इरानेली भाषामा उ ध्वनिमै यथावत रहेको पाइन्छ तर केन्तुम् वर्गमा पुग्दा भने उ ध्वनि अन्य विभिन्न ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसक्रममा ग्रिकका केही ठाउँमा उ यथावत रहेको भने केही ठाउँमा आ मा परिवर्तन भएको छ । ल्याटिनमा उ र ए मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने हिट्टेलीमा भने उ नै यथावत रहेको छ ।

ऋ ध्वनि परिवर्तन

भारोपेली भाषा परिवार मध्ये संस्कृत भाषामा मात्र रहेको ऋ ध्वनि यस भाषाको मौलिक स्वरका

रूपमा रहेको छ । वैदिक संस्कृतमा ऋको दीर्घ रूप प्राप्त भए पनि लौकिक संस्कृतमा भने एउटा मात्र ऋ रहेको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट उक्त स्वर अन्य भाषामा परिवर्तन भएर जाँदा 'स्वर-व्यञ्जन' वर्णका रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसरी ध्वनि परिवर्तन हुने क्रममा अर्, आर्, उर्मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यसलाई निम्नलिखित उदाहरणबाट देखाउन सकिन्छ :

तालिका ५

भारोपेली भाषामा ऋ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	अरेसो		आर्कतोस्	ग्रिक
युरो.	रक्सोस्	ऋक्ष	उर्सुस्	ल्या.
इरा.	रासोस्		आर्तोस्	हिट्टे.
अभे.	देरेस्		यार्सुस्	ग्रिक
युरो.	द्रस्	दृष	दार्सस्	ल्या.
इरा.	द्रष्		दाउर्सस्	हिट्टे.
अभे.	मेरेतो		ब्रोतोस्	ग्रिक
युरो.	मृतोस्	मृत	मोरस	ल्या.
इरा.	मृतस्		ब्रातुस्	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	अर्/एर्		आर्	ग्रिक
युरो.	र/रअ/ऋ	ऋ	आर्/उर्/ओर्	ल्या.
इरा.	रअ/ऋ		आर्/उर्/रअ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणमा हेर्दा संस्कृत भाषाको ऋ ध्वनि भारोपेली परिवारका शतम् र केन्तुम् वर्गका सबैजसो भाषामा परिवर्तन हुँदा ऋ, अर्, एर्, रअ तथा र मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट शतम् वर्गकै समान गुण र स्वभाव भएका भाषा पनि फरक-फरक रूपमा परिवर्तन भएकोले ऋ ध्वनिको परिवर्तन अनियमित जस्तो देखिन्छ । यसक्रममा ऋ ध्वनि अभेस्तामा अर्, एर्मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने युरोपेली भाषामा र, रअ र ऋ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै केन्तुम् वर्गको ग्रिक भाषामा आर् र ओर् मा, ल्याटिनमा आर्/उर्/ओर् मा र हिट्टेलेलीमा आर्/उर्/रअ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा ऋ ध्वनि शतम् तथा केन्तुम् वर्गका सबै भाषामा परिवर्तन भएर गएको देखिन्छ ।

ए ध्वनि परिवर्तन

भारोपेली भाषा परिवारका सबै भाषामा ए ध्वनि रहेको पाइन्छ । तर संस्कृत भाषाको ए ध्वनि भने भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा ऐ र एइ का रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यसलाई उदाहरणमा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका ६

भारोपेली भाषामा ए ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	ऐस्मा		ऐथोस्	ग्रिक
युरो.	ऐधोस्	एधः	ऐस्तुस्	ल्या.
इरा.	ऐधस्		ऐतोस्	हिट्टे.
अभे.	हेइतुष्		कैतस्	ग्रिक
युरो.	सैतुस्	सेतुः	सैता	ल्या.
इरा.	सैतुस्		सैदस्	हिट्टे.
अभे.	दाएभे		दैभस्	ग्रिक
युरो.	दाइवेस्	देवः	देभस्	ल्या.
इरा.	देइभस्		गैटस्	हिट्टे.
अभे.	दाएस्		देइफ्तुभि	ग्रिक
युरो.	देइकोश्	देशः	देफ्सभ	ल्या.
इरा.	दैशास्		देकुसामी	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	आ/ए/ऐ		ऐ/एइ	ग्रिक
युरो.	एइ/ऐ	ए	ए/ऐ	ल्या.
इरा.	ऐ		ए/ऐ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणबाट हेर्दा संस्कृत भाषाको ए ध्वनि भारोपेली परिवारको अन्य भाषामा परिवर्तन भएर जाने क्रममा आ, ए, ऐ, एइ गरी चार रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ। संस्कृतमाट शतम् वर्गको अभेस्ता भाषामा आ/ए/ऐ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने युरोपेलीमा एइ/ऐ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ। यसै गरी इरानेली भाषामा भने ऐ मा परिवर्तन भएको देखिन्छ। यसैगरी केन्तुम् वर्गको ग्रिक भाषामा ऐ/एइ, ल्याटिनमा ए/ऐ र हिट्टेलीमा ए/ऐ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ।

ओ ध्वनि परिवर्तन

ओ ध्वनि भारोपेली भाषा परिवारको साभ्ना ध्वनिका रूपमा रहेको छ। साभ्ना भएर पनि संस्कृत भाषाबाट भारोपेली परिवारकै अन्य भाषामा औ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ। त्यसलाई उदाहरणबाट यसरी स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका ७

भारोपेली भाषामा ओ ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	ओजो		औक्सो	ग्रिक
युरो.	औगेस्	ओजः	औगेओ	ल्या.
इरा.	औजस्		औकन	हिट्टे.

अभे.	हौस		औसोस्	ग्रिक
युरो.	सौसोस्	शोसा	औचास्	ल्या.
इरा.	सौसास्		सौसास्	हिट्टे.

सूत्रात्मक रूपमा

अभे.	ओ/औ		औ	ग्रिक
युरो.	औ	ओ	औ	ल्या.
इरा.	औ		औ	हिट्टे.

माथिको उदाहरणबाट हेर्दा संस्कृत भाषाको ओ ध्वनि भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा ओ र औ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा ध्वनि परिवर्तन हुने क्रममा ओ ध्वनि सबैभन्दा कम रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । उक्त ओ ध्वनि संस्कृतबाट शतम् वर्गको अभेस्तामा परिवर्तन हुँदा ओ/औ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै युरोपेली र इरानीमा औ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै केन्तुम् वर्गको ग्रिक, ल्याटिन र हिट्टेली भाषामा औ का रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

अम् ध्वनि परिवर्तन

अम् अनुस्वारात्मक ध्वनिका रूपमा रहेको छ । संस्कृत भाषाबाहेकका अन्य भाषामा यस किसिमको ध्वनि व्यवस्था रहेको पाइँदैन । त्यसैले संस्कृत भाषाबाट उक्त ध्वनि अन्य भाषामा परिवर्तन हुँदा विभिन्न रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसलाई यसक्रममा देखाउन सकिन्छ :

तालिका ८

भारोपेली भाषामा अम् ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	सतेम्		कातोम्	ग्रिक
युरो.	शतोम्	शतम्	केत	ल्या.
इरा.	शतम्		हुन्ड	हिट्टे.

अभे.	हप्ता		काप्ता	ग्रिक
युरो.	सेप्तम्	सप्तम्	केप्तेम्	ल्या.
इरा.	सेप्त		हेप्तेन्	हिट्टे.

सूत्रात्मक रूपमा

अभे.	आ/एम्		आ/ओम्	ग्रिक
युरो.	अम्/ओम्	अम्	एम्/अ	ल्या.
इरा.	अम्/अ		अ/एन्	हिट्टे.

माथिको उदाहरणमा हेर्दा संस्कृत भाषाको अनुनासिक्य स्वरवर्ण भारोपेली परिवारको अन्य भाषामा अ, आ, अम्, एम्, ओम् मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाट शतम् वर्गकै अभेस्तामा आ/एम् मा, युरोपेली भाषामा आम्/ओम् र इरानीली भाषामा अ/अम् मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै केन्तुम् वर्गका ग्रिकमा आ/ओम् मा, ल्याटिनमा अ/एम् र हिट्टेलीमा अ/एन् मा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

अ: ध्वनि परिवर्तन

संस्कृत भाषामा अ: ध्वनिको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यो ध्वनि अ र ह्को संयोजबाट निर्मित भएको स्वर हो । यसलाई स्वतन्त्र स्वर भने मान्न सकिँदैन । ह् विसर्गमा परिवर्तन भएर अ: बनेको पाइन्छ । संस्कृत भाषाबाहेक अन्य भाषामा यस किसिमको विसर्गात्मक स्वरको उपस्थिति रहेको छ । त्यसैले अन्य स्वर वर्णभन्दा अ: स्वर वर्ण अधिक रूपमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । त्यसलाई यसक्रममा देखाउन सकिन्छ, तालिका ९

भारोपेली भाषामा अ: ध्वनि परिवर्तनको स्थिति

अभे.	नभस्		एननेआ	ग्रिक
युरो.	नेवन्	नभ:	नोभेस्	ल्या.
इरा.	नव		निउन्	हिट्टे.
अभे.	जातो		फाटोस्	ग्रिक
युरो.	घन्तोस्	घट:	फाटो	ल्या.
इरा.	घटस्		फाटन्	हिट्टे.
सूत्रात्मक रूपमा				
अभे.	अस्/ओ		आ/ओस्	ग्रिक
युरो.	अन्/ओस्	अ:	ओ/एस्	ल्या.
इरा.	अ/अस्		अन्/उन्	हिट्टे.

माथिको उदाहरणबाट संस्कृत भाषाको विसर्गात्मक स्वर अ: भारोपेली परिवारका शतम् र केन्तुम् वर्गका भाषामा विभिन्न रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । संस्कृतको अ: ध्वनि भारोपेली परिवारको शतम् वर्गको अभेस्तामा अस्/ओ मा युरोपेली भाषामा अन्/ओस् र इरानेली भाषामा अ/अस्मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै केन्तुम् वर्गको ग्रिक भाषामा आ/ओस् मा ल्याटिनमा ओ/एस् मा र हिट्टेलीमा अन्/उन् मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । भाषिक परिवर्तनका क्रममा अ: ध्वनि सबैभन्दा बढि स्वर, व्यञ्जन स्वर र द्विस्वरमा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

संस्कृत भाषा भारोपेली परिवारभित्रको शतम् वर्गअन्तर्गत पर्ने सबैभन्दा प्राचीन र समृद्ध भाषा हो । ईसापूर्व ६००० वर्षदेखि अस्तित्वमा रहेको यस भाषा वैदिक, लौकिक भाषा हुँदै प्राकृत भाषाहरू निर्मित भएको इतिहास छ । भारोपेली परिवारका शतम् र केन्तुम् वर्गका भाषा मध्ये सबैभन्दा प्राचीन भाषा भएकोले यसै भाषाबाट शतम् र केन्तुम् वर्गका अन्य भाषा प्रभावित भएको पाइन्छ । यसक्रममा संस्कृतका अ, आ, इ, उ, ए, ओ, अम् र अ: जस्ता स्वर ध्वनिहरू विभिन्न स्वर तथा अर्धस्वरमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसरी ध्वनि परिवर्तन हुने क्रममा संस्कृत भाषाको अ ध्वनि शतम् वर्गका अभेस्ता, युरोपेली र इरानेली भाषामा अ र ए मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै आ ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा आ र एर् मा परिवर्तन भएको छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा आ/आर्, ए/एर्, ओ/ओर्मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै इ ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा इ मा नै परिवर्तन भएका पाइन्छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा इ, ई, उ र ओ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै उ ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा उ कै रूपमा रहेको छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा आ, उ र ए का रूपमा परिवर्तन भएको छ । त्यस्तै संस्कृत भाषाको मौलिक स्वरका रूपमा रहेको ऋ ध्वनि भारोपेली परिवारका अन्य भाषामा सबैभन्दा बढि परिवर्तित भएको छ ।

उक्त ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा ऋ, अर, एर, र, र्अ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा आर, उर, ओर, र, र्अ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै ए ध्वनि भारोपेली परिवारको शतम् वर्गका भाषामा आ, ए, ऐ, एइ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा ए, ऐ र एइ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै संस्कृत भाषाको ओ ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा ओ र औ मा परिवर्तन भएका छन् भने केन्तुम् वर्गका भाषामा औ मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । यसैगरी अनुनासिक स्वरका रूपमा रहेको अम् ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा आ, आ, अम्, एम्, ए, ओम् मा परिवर्तन भएको छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा अ, आ, एम्, एन्, र ओम् मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्तै विसर्गात्मक अः ध्वनि शतम् वर्गका भाषामा अ/अस्, ओ, अन् मा परिवर्तन भएको छ भने केन्तुम् वर्गका भाषामा अन्, आ, उन्, एस र ओ/ओस्मा परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख पढी सारगर्भित सुझाव एवम् टिप्पणी गरेर लेखलाई परिमार्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउने विज्ञज्यूप्रति हार्दिक आभार तथा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अल्वाइन, क्लोकेसर्ट (सन् २००८). *इम्पोलोजिकल डिक्सनरी अफ द हिट्टेली इन्हारिटेड लेक्सिकन*. विल, १०१-१०३ ।
- कोलिङ्ग, ए. ई. (सन् २००९). *इन्डो युरोपियन ल्याङ्ग्वेज*. कन्सियस इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज अफ द वर्ड . (सम्पा.) कीथ ब्राउन र सराद ओगिल्भिया, सिल्भर लिमिटेड, ५२८-५३१ ।
- गोन्डा, जे. (सन् १९७१). *ओल्ड इरानियन, हेन्डवबुच डेर ओरियान्टालिस्टिक*. इ ब्रिल, ८५-८८ ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९). *नेपाली भाषा परिचय*. साझा प्रकाशन, २३-२५ ।
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेम (२०६७). *भाषाविज्ञान*. पाठ्य सामग्री पसल ।
- टुकर, ई (सन् २००९). *अभेस्ता*. कन्सियस इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज अफ द वर्ड. (सम्पा.) कीथ ब्राउन र सराद ओगिल्भिया, सिल्भर लिमिटेड, १०७-१०९ ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९८२). *शब्दविज्ञान*. शब्दकार, १६१-१६३ ।
- तेफ्तेलर, ए. (सन् २००९). *ग्रिकएन्सिइन्ट*. कन्सियस इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज अफ द वर्ड . (सम्पा.) कीथ ब्राउन र सराद ओगिल्भिया, सिल्भर लिमिटेड, ४६१-४६४ ।
- दास, सुरदा (सन् २०२०). *संस्कृत साहित्य परिचय*. काशी प्रकाशन, १-५ ।
- पाण्डेय, उमेशचन्द्र (सन् १९७२). *वैदिक व्याकरण*. चौखम्बा विद्याभवन, १-४ ।
- पावेल, जे. (सन् २००९). *ल्याटिन*. कन्सियस इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज अफ द वर्ड. (सम्पा.) कीथ ब्राउन र सराद ओगिल्भिया, सिल्भर लिमिटेड, ६४०-६४३ ।
- मिश्र, सत्यस्वरूप (सन् १९९१). *द इन्डो आर्यन अ हिस्टोरिकल एण्ड कम्प्रेटिभ ग्रामर* (भोलुम १). आशुतोश प्रकाशन, २-१५ ।
- वन्धु, चुडामणि (२०५२). *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (पाँ.सं.). साझा प्रकाशन, १-३५ ।
- सिम्पोसन, जे.एम्. वाइ (सन् २००९). *गोथिक*. कन्सियस इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज अफ द वर्ड. (सम्पा.) कीथ ब्राउन र सराद ओगिल्भिया, सिल्भर लिमिटेड, ४५९-४६० ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण (२०६३). *संस्कृत साहित्यको रूपरेखा*. अभिनव प्रकाशन, १-५ ।
- शास्त्री, मङ्गलदेव (सन् १९४०). *तुलनात्मक भाषा शास्त्र अथवा भाषा विज्ञान*. साहित्य भवन, ८०-९० ।
- होफिनर हारी, ए, मोल्चर्ड, ए, सिराइग, अ. (सन् १९९७). *ग्रामर अफ हिट्टेली ल्याङ्ग्वेज*, ससर ब्राउन्स, ३८ ।